

Nejat Göyünc

DİYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİNİN İLK İDÂRİ TAKSİMATI

Tarih Dergisi

Sayı 23 den ayrı basım

**İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1969**

baş No: ab 149

~ No: ab 147

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO.

0149

SINIFLAMA NO.

0147

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Çöle Çabırcıdan hazırlanan Metin Şevgen'e,
Neçjilerle... 28. 6. 1971
n. İvın

DIYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NİN İLK İDARİ TAKSİMATI

Nejat Göyünç

XVI. yüzyılın başlarında safevî hakimiyetine giren Doğu Anadolu'nun 23 Ağustos 1514'de vuku bulan ve Şah İsmail'in kat'î yenilgisi ile sonuçlanan Çaldıran Savaşı'ndan sonra, tedricen, Osmanlı İmparatorluğuna bağlandığı¹, bu hadiselerde *Heşt-Bihîşt* müellifi İdris-i Bitlîsî²'nin ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın büyük rol oynadıkları malûmdur.

Yavuz Sultan Selim, 6 Eylül 1514'de Tebriz'i de feth ettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya dönünce, beraberinde bulunan İdris-i Bitlîsî'yi Doğu Anadolu'ya göndermiş, kendisine Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbekir'e kadar uzanan bölgenin ümerâsını safevîlere karşı ayaklandırarak Osmanlı Devleti hizmetine girmelerini temin görevini vermişti. İdris-i Bitlîsî'nin faaliyetleri müsbet bir sonuç vermekte gecikmedi³. Urmiye çevresinde Emir Sârim'in oğullarının hudutlarını İranlılara karşı korumaları, ülkelerindeki safevî taraftarlarını kovmaları gibi hususlar ile birlikte

¹ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, Tarih Dergisi*, XVII, 1968, 49-78.

² M. Şükrü, *Dast Heşt Bihist des İdrîs Bitlîsî, Der İslam*, XIX, 1931, 131-157; V. L. Ménage, *Bitlîsî, El*³, 1207-8.

³ İdris-i Bitlîsî'nin 1515-16 kışında Doğu Anadolu ve çevresindeki faaliyetleri için en emin kaynaklar bu hususta Osmanlı hükümdarına gönderdiği farsça bir arz (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 8333/2) ile oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin *Zeyl-i Heşt-Bihîşt* (Süleymâniye Ktb., Esad Efendi kısmı, No. 2447)'te babasından aynen nakl ettiği kısımlardır. Yukarıdaki belgenin kısmen ve meâlen yapılan bir tercümesi, tıpkı baskısı ile beraber, Nazmi Sevgen (*Kürtler III, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, 1968, 57-61) tarafından neşr edilmiştir. Lâkin metinde birçok kelimelerin noktasız veya kısmen noktalı yazılışı, bilhassa özel isimlerin okunuşunda hatâlara düşülmesine yol açmıştır.

bunların Sorân hâkimi Emir Seyyid Bey ve Baban kürtleri tarafından himayesi de sağlandı. Beradost kabilesi emirleri Yusuf İskender Bey ve Sultan Ahmed osmanlıların safına katıldılar, bu havalideki kabileler uzlaştırıldı. 'İmâdiye hâkimi Emir Seyfettin⁴, oğlu Emir Hüseyin, Cizre hâkimi Şah Ali Bey⁵ Yavuz Sultan Selim'e biatlerini bildirdiler. Osmanlı ve safevî taraftarı kürt kabileri arasında başlayan mücadeleler birinciler lehine neticelendi. Cizre ile Musul arasındaki sahra yağma ve tahrip edildi. Bu meydana, Diyarbekir ahalisi de ayaklanarak şehirdeki safevî kuvvetlerinden bir kısmını öldürdüler, geri kalanlarını da sur dışına kovalayıp çıkardılar, Osmanlı hükümdarına biatlerini bildirerek kendisinden yardım talep ettiler.

Lâkin, kısa bir müddet sonra, âsi şehir Şah İsmail'in kumandanlarından Karahan tarafından kuşatıldı. Muhasara bir yıl kadar devam etti. Bu süre içerisinde Osmanlı devleti mahsurlara, sadece bir defa yardım edebildi. Dergâh-ı Âli müteferrikalarından aslen Diyarbekirli Yiğit Ahmed kumandasındaki takviye kuvvetleri gizlice şehre girdiler⁶. 1515 senesi Eylül'ünde Bıyıklı Mehmed ve Rum⁷ Beylerbeyi Şâdi Paşalar idaresindeki esas Osmanlı Birlikleri Diyarbekir civarına gelince, Karahan muhasarayı kaldırarak Mardin istikametinde çekildi. Osmanlılar aynı ayın ortalarında şehre girdiler, burçlar üzerine â'lâm-ı zafer'i çektiler⁸.

⁴ Emir Seyfeddin Bey İdris-i Bitlîsi'nin eski ve çok samimi bir dostu idi (Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 67a).

⁵ Cizre emiri olup Karahan ile uzun ve kanlı mücadelelerde bulunan Emir Şeref'in kardeşi ve Emir Bedr'in oğlu olan Şah Ali Bey iktidara gelince, önceleleri Şah İsmail'in tarafını tutmuş, fakat safevî hükümdarı kısa bir süre sonra, Cizre emirlerini yakalatarak haps ettirmiş. Cizre'ye sonraları Çaldıran muharebesinde ölen Mehmed Han Ustacalu'nun ve Karahan'ın kardeşleri Ulaş Bey'i kendisine nâib olarak göndermişti. Şah Ali Bey hapisten firar ettikten sonra da, tabîi olarak, safevîlere muhasım bir tavır takınmıştır (Şeref Hân b. Şemseddin Bitlîsi, *Kitab-ı Şeref-nâme*, neşr eden: Véliaminof - Zernof, St. Petersburg 1860, I, 124-126).

⁶ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 75b; Hoca Sa'ceddin, *Tâcü't-Tevârîh*, İstanbul 1280, II, 306; J. von Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Târihi*, terc. M. Âtâ, İstanbul 1330, IV, 155.

⁷ Bu tabir için bk. M. Tayyip Gökbilgin, *XV. ve XVI. asurlarda Rûm eyaleti*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, 51.

⁸ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 79b; Hoca Sa'ceddin, *aynı eser*, II, 310; Âli. *Künhü'l-Ahbâr*, Üniversite Ktb., T. Y. 5959, 187a.

4 Kasım 1515 (27 Ramazan 921)'de Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tâyin olundu⁹. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya ve hadiselerde büyük rol oynayan İdris-i Bitlisi'ye padişah tarafından birçok hediyeler gönderildi¹⁰. Bununla beraber bu havalide Osmanlı Devleti ile safevîler arasındaki, bölgenin mutlak hakimiyetini ele geçirmeği hedef tutan mücadele daha bir müddet devam etti. 1517 senesi Mayıs ayı ortalarında Bıyıklı Mehmed Paşa kumandasındaki osmanlı kuvvetleri, Mardin'in Koçhisar (şimdi: Kızıltepe) kazasının yakınlarında, Koruk mevkiinde¹¹ İranlıları kat'i ve nihâî bir yenilgiye uğrattılar, İran ordusunun kumandanı Karahan bu muharebede maktul düştü¹². Böylelikle, Diyarbekir

⁹ Haydar Çelebi, *Ruznâme* (Ferîdûn Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul 1247, I, 470'de).

¹⁰ Haydar Çelebi, *aynı eser* (*Münşeatü's-Salâtin*, I, 494); Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 85b.

¹¹ Bu muharebenin cereyan ettiği yeri mahallî kaynaklar muhtelif şekillerde belirtmektedirler: «*der nevâhi-yi sahrâ-yı Dede Garğın be-nezdik-i şehri köhne Koçhisar*» (Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a), «*der üleng-i Foruk*» (İskender Münşî, «*Târihi-î Âlem-ârâ-yı Abbâsi*, Tahran 1314, 33), «*der Koruk ser-i Mardin*» (Hasan Rumlu, *Ahsan al-Tavârih*, neşr eden: C. N. Seddon, *A Chronicle of the Early Safawis*, Baroda 1931, I, 157), «*Dede Kargın sahrasında*» (Hoca Sa'eddin, *aynı eser*, II, 318), «*Dede Karagın*» (Âlî, *aynı eser*, göst. yer). Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, Hoca Sa'eddin Efendi ve Âlî gibi osmanlı kaynakları Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'den faydalanmışlardır. Babasının notlarını aynen nakl eden Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin eserinde de muharebenin «*Dede Kargın sahrasında*» değil, onun «*nevâhisinde, eski şehir Koçhisar yakınlarında*» yani Koçhisar civarında cereyan ettiği belirtilmektedir. Kendisinden faydalananlar «*nevâhi*» kelimesini kullanmayarak «*Dede Kargın sahrası*» demekle yetinmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı-Safevî kuvvetleri arasındaki muharebe «*Dede Kargın muharebesi*» adı ile şöhret bulmuştur. Bununla beraber muharebenin sâde «*eski Koçhisar*» (Kızıltepe) yakınlarında yapıldığını bildiren eserler de vardır (Müneccim-başı, *Sahâifül-Ahbâr*, İstanbul 1285, III, 430; Solak-zâde *Târih*, İstanbul 1298, 383). «*Dede-Kargın*» Mardin-Viranşehir arasında eski bir kale olup (Bk. Jean Babbiste Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris 1682, nouvelle edition, I, 152) bugün Dede köyü adını taşımaktadır.

İran menşeli kaynaklardaki Foruk - Koruk farkı ف ve ق harflerinin yakınlığından, istinsah esnasında tek noktanın unutulmasından doğmuş olmalıdır. Osmanlı tahrir defterlerinde Mardin'de Koruk-depe isimli bir köye rastlanmaktadır (Başbakanlık Arşivi, *Tapu Defteri*, kısaca: BA, TD 64, 247; TD 998, 49).

¹² Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83b; Hoca Sa'eddin, *aynı eser*, II, 318; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 167.

bölgesinin bir çok kısımları osmanlı hakimiyeti altına girdi, Hısn-ı Keyfa, Ergani, Ruha, Mardin, Siirt gibi Güney-doğu Anadolu'nun önemli şehirleri ve kaleleri biribiri ardından ele geçirildiler.

Yukarıda, kısaca, hülâsa edilen hadiselerin tafsilâtını, hayli taferruatlı olarak, bizzat İdris-i Bitlîsi'nin kaleminden veya onun verdiği bilgilere dayanarak yazılmış eserlerden¹³ öğrenmek mümkündür. Buna karşılık, Diyarbekir Beylerbeyiliği'nin ilk idârî taksimatı, dolayısı ile kapladığı saha hakkında çok mahdut malûmata tesadüf edilmektedir. İdris-i Bitlîsi'den, Diyarbekir'in fethi vesilesi ile, Edirne'den kendisine gönderilen «*evâsıt-ı Şevvâl 921*» (18-28 Kasım 1515) tarihli bir «*nâme-i humâyun*» sûreti münasebeti ile, Diyarbekir'e Bıyıklı Mehmed Paşa'ya «*nişân-ı şerifle mu'anven*» boş «*ahkâm kâğıtları*» gönderildiği, bunların müellif tarafından doldurularak aralarındaki silsile-i merâtime göre, sancak verilen beylere yollaması istendiği anlaşılmaktadır¹⁴. Haydar Çelebi Rûz-nâmesi'nde de bu husus teyid edilir, bunların cem'an otuz adet olup yirmi ikisinin berât, birinin beylerbeyi berâtı, geriye kalanlarının da istimâlet-nâme olduğu belirtilir¹⁵.

Zaman zaman osmanlı arşivlerinde, Kanunî Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında tertiplenmiş olması muhtemel, Osmanlı İmparatorluğu'nun idârî taksimatını gösterir defterlere rastlanmaktadır. Bunlardan birisi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 9772'dir. Bu vesikayı uzun açıklamalar ve notlarla birlikte yayınlayan sayın Ömer Lûtfi Barkan¹⁶, onun 1520 senesine ait olduğunu tesbit etmiştir¹⁷. Defterin «*vilâyet-i Diyârbekir*» başlığını taşıyan kısmında (4a-5a) şu malûmat verilmektedir:

«*Livâ-i Kara Hâmîd*¹⁸, *Beylerbeyi Mehmed tasarrufunda,*

¹³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, göst. yer; J. von Hammer, *aynı eser*, göst. yer; N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, 15 vd.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 85a vd.

¹⁵ Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 470.

¹⁶ H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, XV (1953-1954), 251-329,

¹⁷ Ö. L. Barkan, *aynı eser*, 303, not 1.

¹⁸ Diyarbekir (bugünkü telâffuzu: Diyarbakır) şehrinin eski adı, bilindiği

- Livâ-i Kemâh, Karaçin-oğlu Ahmed Bey*¹⁹ *tasarrufunda, hâsıl:*
400.000,
*Livâ-i Harput, Çavuş Ahmed Bey*²⁰ *tasarrufunda, hâsıl:*
400.000,
Livâ-i Ruhâ (bugün: Urfa), Balta-oğlu Pîrî Bey tasarrufun-
da, hâsıl: 400.000,
*Livâ-i Arabgîr, İskender Bey veled-i Yularkısdı*²¹ *tasarrufunda,*
hâsıl: 300.000,
*Livâ-i Ergani, Yiğit Ahmed Bey*²² *tasarrufunda,*
Livâ-i İspîr, mahlûl,
Livâ-i Bayburd, mahlûl,
Livâ-i Kiğı, Diyarbekir Beylerbeyisi Mehmed Bey zikr olan
sancağı Mehmed Bey nâm kimesneye tevcih eylemiş, amma berât
verilmemiş».

Bu dokuz livâyı takiben de Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağ-
lı diğer yirmi sekiz livâ sıralanmaktadır:

- ✓ *Livâ-i Çemişkezek, Hüseyin Bey*²³ *tasarrufunda,*
Livâ-i Hizo, Mehmed Bey tasarrufunda,
*Livâ-i Atak, Ahmed Bey*²⁴ *tasarrufunda,*

gibi, Âmid olup Türkçe kaynaklarda Kara Âmid veya Kara Hamid şeklinde zikr
edilir. Kara sıfatı, şehri çevreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasından
mütevellittir.

¹⁹ Dede Kargın sahrası civarında osmanlı ve safevî kuvvetleri arasındaki
muharebede bulunmuştur, bk. TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), E. 8333/1;
Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi (*aynı eser*, 83a)'de kendisinin bu savaşta bulunduğun-
dan bahs edilmemektedir. Ayrıca krş. Ö. L. Barkan, *aynı eser*, 306.

²⁰ İdris-i Bitlisî Çavuş Ahmed'in yukarıda bahs edilen savaşta bulunduğunu
kayd etmektedir (Bk. TSMA, E. 8333/1).

²¹ Bk. Peçevî, *Târîh*, İstanbul 1288, I, 118.

✓ ²² *Dergâh-ı Âlî* müteferrikalarından olup Diyarbekir'in Karahan tarafından
muhasarası sırasında beraberindeki takviye kuvvetleri ile şehre girmeğe muvaffak
olan Yiğit Ahmed Bey Diyarbekir'de bir mescit yaptırmıştı, bu sebeple 1540 ta-
rihlerinde bulunduğu mahalle de «mahalle-i mescid-i Yiğit Ahmed» adını taşıyor-
du (BA, TD 200, 26; N. Göyünç, *Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır,*
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 7, 1968, 79).

✓ ²³ Koçhisar yakınındaki savaşta bulunmuştur (TSMA, E.8333/1).

²⁴ Koçhisar yakınındaki savaşta bu zat da bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1).

Livâ-i Palu, Cemşid Bey²⁵ tasarrufunda,
Livâ-i Süleymâniyân, Şah Veled Bey Süleymânî,²⁶
Livâ-i Birecik, Tur Ali Bey Orçulu (اورچولی)²⁷,
Livâ-i Eğil, Kasım Bey²⁸ tasarrufunda,
Livâ-i Çermük, Şah Ali Bey²⁹ tasarrufunda,
Livâ-i Hısn-ı Keyfa³⁰, Melik Halil Bey tasarrufunda,
Livâ-i جرہ , Pîr Kaya Bey tasarrufunda,
Livâ-i Çapukçur, Sultan Ahmed Bey tasarrufunda,
Livâ-i Fusûl (فسول), Hacı Bey tasarrufunda,
Livâ-i Hilvan, Şah Ali Bey tasarrufunda,
Livâ-i Bidlis, Şeref Bey tasarrufunda,
Livâ-i Sason, Mehmed Bey³¹ tasarrufunda,
Livâ-i Cezîre³², Mîr Bedreddin tasarrufunda,
Livâ-i Hizân, Davut Bey³³ tasarrufunda,
Livâ-i Siverek, Mir Muzaffer-oğlu tasarrufunda,

²⁵ Bu zat Diyarbekir'de Dağ-kapusu mahallesinde bir hamam yaptırarak (1550 tarihlerinde) «*Demir-kapu dimekle marûf derbend ağzında*» yaptırdığı han ve tekkeye vakf etmiştir (BA, Ruûs 209, 47).

²⁶ Koçhisar yakınındaki savaşa iştirak etmişti (TSMA, E. 8333/1).

²⁷ Tur Ali Bey Akkoyunlu emirlerinden Ebubekir Bey'in oğludur (Bk. M. T. Gökbilgin, *XVI. asır başlarında Osmanlı Devleti hizmetindeki Akkoyunlu ümerâsı, Türkiyat Mecmuası*, IX, 1951, 41). Tur Ali Bey'in sancak-beyi bulunduğu Birecik, Fırat nehri kenarındaki Birecik değildir, Mardin'in Derik, Urfa'nın Viranşehir kazalarının bulunduğu sahada XVI. yüzyılda aynı adı taşıyan bir başka sancak vardı. Bu sancağa bazı vesikalarda «*Berriyecik*» adının verildiği de görülmektedir (Bk. BA, TD 64, 347 vd.).

²⁸ Koçhisar yakınlarındaki muharebede bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a).

²⁹ Şah Ali Bey de aynı muharebede bulunmuştur (TSMA, 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, göst. yer).

³⁰ Hâlen Mardin'in Gercüş kazasının bir nahiyesi olup Hasankeyf denilmektedir.

³¹ Bıyıklı Mehmet Paşa ile Karahan arasında Koçhisar yakınlarında cereyan eden savaşta bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, göst. yer).

³² Bugünkü Cizre'dir.

³³ Hizan hâkimi Davut Bey de Diyarbekir havalisinin osmanlı hâkimiyetine girmesinde mühim hizmetlerde bulunmuştu (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a).

*Livâ-i Berdînc*³⁴, *Şah Ali Bey tasarrufunda*,
Livâ-i Haytan (حيطان), *Bekir Bey Bohtî tasarrufunda*,
Livâ-i Zerikî, *Mehmed Bey tasarrufunda*³⁵,
Livâ-i Musul, *Seydî Ahmed Bey Bohtî tasarrufunda*,
Livâ-i Cüngüş, *Halil Bey tasarrufunda*,
Livâ-i Poşâdı (پوشادی), *Saruhan Bey tasarrufunda*,
Livâ-i Hâcûk (حاجوك), *Sultan Ahmed Bey Hâcukî tasarrufunda*,
Livâ-i Sincâr, *Feyyâz Bey tasarrufunda*,
Livâ-i aşîret ve ulus, *Yadigâr Bey tasarrufunda*,
Livâ-i Genc, *Isfahan Bey tasarrufunda*.

Bu, 1520 tarihlerine ait taksimatı gösterdiği zannedilen³⁷ vesikaya göre, Diyarbekir Beylerbeyliği Bitlis'i, Musul ve Sincar'ı, Güney-Doğu Anadolu'da yerleşik veya göçebe bir çok aşîret ve ulusları da ihtiva etmektedir.

Bu tip defterlerden yine Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 5246'da da, muhtemelen 1526 tarihlerinde³⁸ «*elviye-i vilâyet-i Diyârbekir*» başlığı altında hayli ilgi çekici bir sıralama yapılmaktadır.

«*Livâ-i Âmid ve Mardin*, be-nâm-ı *Husrev Paşa*, mîr-i mîrân,
Livâ-i Harburt, be-nâm-ı *Gâzi Kıran Bey*, hâsıl: 400.000,
Livâ-i Arabgîr, be-nâm-ı *Elvend Bey*, hâsıl: 200.000,
Livâ-i Ruhâ, be-nâm-ı *Mustafa Bey*, hâsıl: 200.000,
Livâ-i Kiği, be-nâm-ı *Mustafa Bey*, hâsıl: 205.000,
Livâ-i Ergani, be-nâm-ı *Mehmed Bey Menteşalu*, hâsıl:
168.000,

³⁴ Aceba Siirt'in Barınç nahiyesi mi? (Bk. *Köylerimiz*, İstanbul 1928, 645).

³⁵ Mehmed Bey'in Zerikî (V. Minorski, *Kürtler*, IA, VI, 1103'de Zraki şeklinde okunmaktadır) aşîreti reisi olduğu anlaşılıyor, İdris-i Bitlîsî tarafından Osmanlılar safına kazanılmıştı (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, göst. yer).

³⁶ Koçhisar civarındaki savaşta bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a).

³⁷ Ö. L. Barkan, *aynı eser*, 308, not 1.

³⁸ Bu belgede Rumeli Beylerbeyi olarak gösterilen Kasım Paşa, Güzelce Kasım Paşa'dır ve Mohaç savaşının kazanılmasından sonra, bu vazifeye tayin olunmuş, kısa bir süre bu mevkiye kalmıştır (bk. F. Sümer, *Kasım Paşa, Güzelce*, IA, VI, 387). Bu sebeple defterin 1526 tarihlerinde tertiplenmiş olduğu hükmüne varılmıştır.

Livâ-i Musul, be-nâm-ı İskender Beg bin Arânîd,
Livâ-i 'Ane ve Hît, be-nâm-ı Abdurrahman Bey veled-i Öksüz
Hacı Bey, hâsıl: 275.000,
Livâ-i Bîre³⁹, hâliyâ hassdır,
Livâ-i aşâir-i ulus, hâliyâ hassdır».

Yukarıdaki kısımda görüldüğü üzere, D.5246'da Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne, 1520 senesindeki taksimata nazaran, 'Ane ve Hît eklenmiş, Kemah, İspir ve Bayburd zikr edilmemiş, yani bu beylerbeyilikle ilgisi kesilmiş bulunmaktadır. D.5246'nın «*vilâyet-i Kürdîstân*» başlığı altında kaydettiği 17 eyâlet⁴⁰'ten 14'ü D.9772'den aynen nakl edilen listede vardır. Bunlardan da 3'ünün emirleri değişmiştir: Hısn-ı Keyfa'da Süleyman Bey (Melik Halil Eyyûbî'nin oğlu), Eğil'de Kasım Bey yerine Murad Bey, Zerikî aşireti beyi Mehmed Bey yerine oğlu Şah-Kulu Bey. Diğer 11 eyâlette hiçbir değişiklik yoktur: Cezîre, Bidlis, Çemişkezek, Hizân, Sason, Palu, Çapakçur, Sincâr, Atak, Çermik, Hizo. Evvelki listede mevcut bulunmayıp da D. 5246'da kayıtlı üç eyâlet ise şunlardır: «*eyâlet-i Sorân, mîr Seyyid Bey* (tasarrufunda), *eyâlet-i 'İmâdiye, mîr Hasan Bey* (tasarrufunda), *eyâlet-i Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şîr⁴¹*». Bu 17 eyâletin de Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne bağlı ülkeler olduğunu söylemeğe lüzum yoktur.

Tercüman Yunus Bey⁴²'in 1527 de ve 1533'de Venedikte basılan risâlesinde⁴³, yine 1534'de İstanbul'a Venedik Balyozu⁴⁴ Daniello Ludovisi refakatinde gelen Benedetto Ramberti⁴⁵'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilâtından bahs eden eserinde -her iki risâle de aynı kaynağa dayanmaktadırlar⁴⁶ - imparatorluğun

³⁹ Bîre, 27 numaralı notta belirtilen Birecik (Berriyecik) olmalıdır.

⁴⁰ Eyâlet tabiri için bk. Halil İnalcık, *Eyalet El2*, II, 740-3.

⁴¹ Bk. TSMA, D. 5246, 7a.

⁴² Bu zatın faaliyetleri için bk. M. Tayyip Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman devri Belgeleri, Belgeler*, Ankara, I, 1964, 151, 168-171.

⁴³ *Opera Noua la quale Dechiara* (A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, 2. Baskı, An Arbor-Michigan 1959, 314 ve devamı).

⁴⁴ Balyos tabiri için bk. M. Cavid Baysun, *IA*, II, 291-5.

⁴⁵ *Libri tre delle cose de Turchi* (A. H. Lybyer, *aynı eser*, 239-61).

⁴⁶ A. H. Lybyer, *aynı eser*, 316.

idârî taksimatı meyanında verilen bilgiler arasında Diyarbekir Beylerbeyiliği de yer almaktadır. On sancak olarak gösterilen bu idârî bölümde Bayburt, Erzurum, Bitlis, Musul, Ergani, Âmid, Harput, Mardin, Hısn-ı Keyfâ, «*Toljik ve Solgich*» isimleri birer sancak adı olarak belirtilmişlerdir.

Durumu bir de Tapu - Tahrir Defterlerinin verdikleri malûmat ışığında incelemek lâzımdır. Diyarbekir ve havalisinde, Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak olunduktan sonra, 1518 senesinde nüfus ve arazi tahriri yapılmıştır. Bu husus, İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'ndeki 64 numaralı mufassal defterden anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, mufassal defter «*her kariyenin reâyâsî ve öşrü ve resmî ve enva'i mahsûlâtı yazılan defterdir*⁴⁷». Bu defterin baş tarafında tahrir defterlerinde bulunması mutâd olan, tahririn kimin tarafından ve hangi tarihte yapıldığı hususundaki kayıt eksiktir. Bununla beraber, defterdeki her timar sahibine ait listenin sonunda «*tahrîren fî gurre-i Ramazan sene 924 (6 Eylül 1518)*» ibaresi bulunmaktadır⁴⁸. Bu da defterin mezkûr tarihte tanzim edildiğine tanıklık etmektedir.

Defterde, Diyarbekir vilâyetine bağlı her livâ ayrı bir bölümde yer almaktadır. Her birinin başında o livânın kanûn-nâmesi bulunmaktadır. Bu kanûn-nâmelerin ekserisinin mesnedini Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey (1453-1478) tarafından bu bölgede vaz olunan esaslar teşkil etmektedir⁴⁹. Bu husus, Haydar Çelebi Ruz-nâmesi⁵⁰'ndeki «*Diyarbekir'de Uzun Hasan kanunu mukarrer olmuş idi, gerü tekîd olundu*» kaydını doğrulamaktadır. 64 numaralı Tapu Defterine nazaran adı geçen beylerbeyliğe bağlı livâlar şunlardır: Âmid livâsı⁵¹, Mardin livâsı⁵², Sincar livâsı⁵³

47 Paris Bibl. Nationale suppl. tures no. 69, s. 45'den naklen H. İnalçık, *Sâret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, Giriş XX, not 93.

48 BA, TD 64, s. 239, 240, 246, 317 gibi.

49 Bunun için bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar, Tarih vesikaları*, 1941, 91-106, 184-197; bu dergide yayınlanan kanun-nâmeler Ö. L. Barkan tarafından *XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar*, (İstanbul, 1943) adlı eserinde de neşr olunmuştur.

50 Ferîdün Bey, *aynı eser*, I, 478.

51 BA, TD 64, 1-202.

52 BA, *aynı defter*, 203-324.

53 BA, *aynı defter*, 325-346.

(sancak-beyi: Bekir Bey), Berriyecik livâsı⁵⁴ (sancak-beyi: Tur Ali Bey), Ruhâ livâsı⁵⁵ (sancak-beyi: Pîri Bey), Siverek livâsı⁵⁶ (sancak-beyi: Şefkat Bey), Çermik livâsı⁵⁷ (sancak-beyi: Şah Ali Bey), Ergani livâsı⁵⁸ (sancak-beyi: Ahmed Bey), Harput livâsı⁵⁹ (sancak-beyi: Ahmed Bey), Arabgîr livâsı⁶⁰ (sancak-beyi: İskender Bey), Kiğı livâsı⁶¹, Çemişkezek livâsı⁶² (sancak-beyi: Pîr Hüseyin Bey). Bunlardan Âmid livâsı «Paşa livâsı»'dır. Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa (ölm. 24 Muharrem 928=24 Aralık 1521)⁶³ Mardin sancağında senede 1.080.710 akça tutarında hasslara malikdir. Timarları münasebetiyle, yine 1518 senesinde Diyarbekirdeki bir kısım vazifelileri tesbit etmek mümkün olabilmektedir: Âmid kadısı Mevlânâ Abdullah Çelebi⁶⁴, Âmid kalesi dizdarı Hayreddin⁶⁵, Diyarbekir kethudâsı Bâli Bey⁶⁶, Âmid livâsı seraskeri Ali b. Yasavul⁶⁷. Diyarbekir timar defterdarının da bu tarihte Duhânî Çelebi olduğu, başka bir kaynaktan öğrenilebilmektedir⁶⁸.

1518 tarihine ait Tapu Defteri'nde sancak-beyi gösterilmeyen iki livâ Mardin ve Kiğı'dır. Bunlardan ilkinin adını veren Mardin şehri, o tarihlerde, Diyarbekir Beylerbeyisi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın hassları arasında bulunmaktadır. Bu sebeple, buraya bir sancak-beyi tâyin edilmemiş olmalıdır. Lâkin, elimizde mevcut kaynaklarda Mardin şehrinde bulunması gereken voyvoda⁶⁹ hak-

⁵⁴ BA, aynı defter, 347-384.

⁵⁵ BA, aynı defter, 385-452.

⁵⁶ BA, aynı defter, 453-504.

⁵⁷ BA, aynı defter, 505-530.

⁵⁸ BA, aynı defter, 531-602.

⁵⁹ BA, aynı defter, 603-670.

⁶⁰ BA, aynı defter, 671-714.

⁶¹ BA, aynı defter, 715-754.

⁶² BA, aynı defter, 755-862.

⁶³ Bk. Basri Konyar, *Diyarbekir yıllığı*, İstanbul 1936, 199.

⁶⁴ BA, aynı defter, 114.

⁶⁵ BA, aynı defter, 117.

⁶⁶ BA, aynı defter, 173.

⁶⁷ BA, aynı defter, 81.

⁶⁸ Ferîdûn Bey, aynı eser, I, 498.

⁶⁹ Bu tabir için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, 321, not 3; H. Sabanovic, *L'organisation de l'administration turque en Serbie aux XV e et XVI e siècle*, *Istor. vestnik*, 1955 (3-4),

kında en ufak bir ize, işarete raslayamamaktayız. Kiği sancak-beyinin ismine tesadüf edilememesi sebebi ise belli değildir.

Diyarbakir Beylerbeyiliği'ne ait bir diğer Tapu-Tahrir defteri de 932 (1526) tarihini taşımaktadır⁷⁰. Bu icmâl defterinin tetkikinden Diyarbakir Beylerbeyiliği'nde, 1518 senesindeki teşkilâtı ile mukayese edilince, bazı idârî değişiklikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Berriyecik livâsı bir kaza haline getirilerek Mardin sancağına bağlanmıştır⁷¹, buna karşılık olarak bu beylerbeyiliğe üç liva bağlanmıştır: Musul⁷², Ane ve Hit⁷³, Deyr ve Rahbe⁷⁴. Hısn-ı Keyfâ⁷⁵ ve Siirt⁷⁶'de birer müstakil kaza olarak Diyarbakir Beylerbeyiliği tasarrufunda görünmektedirler. Diğer livâlar idârî hüviyetlerini aynen muhafaza etmişlerdir.

Bu defterin diğer bir özelliği, içerisinde Diyarbakir Beylerbeyiliğine ait genel bir icmal bulunmasıdır⁷⁷. Bu icmâlde Diyarbakir Beylerbeyiliği'nde 1 mîr-i mirân, 13 mîrlivâ, 22 kadı ve 16 dizdar bulunduğu kayd olunmaktadır. Âmid'in «Paşa livâsı», Mardin'de de sancak-beyi bulunmadığı göz önünde bulundurulursa, 1526 tarihinde Diyarbakir Beylerbeyiliği'nin on beş livâdan müteşkil olduğu neticesine varılır. Bu vilâyetin beylerbeyisi, evvelce Karaman Beylerbeyisi iken, Diyarbakir ve havalisinin fethinde Bıyıklı Mehmed Paşa ile birlikte, mühim rol oynayan Husrev Paşa'dır. Diyarbakir vilâyet kethudâsı Ca'fer Bey⁷⁸, defterdar Haydar Bey⁷⁹, Amid livâsı mîr-alayı Hasan Bey⁸⁰, ser ulûfeci Haydar⁸¹, ser-çavuşân-ı Diyarbakir Mahmut Ağa⁸², Âmid livâsı seras-

59-78; Mustafa Akdağ, *Celâli isyanlarında Büyük Kaçgunluk, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1964, I, 11*; Halil İnalçık, *Âdâletnâmeler, Belgeler, Ankara, II, (1967), 145'de indeks.*

⁷⁰ BA, TD 998.

⁷¹ BA, aynı defter, 52-58.

⁷² BA, aynı defter, 72-90.

⁷³ BA, aynı defter, 229-243.

⁷⁴ BA, aynı defter, 244-247.

⁷⁵ BA, aynı defter, 250-269.

⁷⁶ BA, aynı defter, 270-278.

⁷⁷ BA, aynı defter, 279-280.

⁷⁸ BA, aynı defter, 10.

⁷⁹ BA, aynı defter, aynı yer.

⁸⁰ BA, aynı defter, 12.

⁸¹ ve ⁸² BA, TD 998, 16.

kerleri Mehmed ve Hâbil⁸³, Husrev Paşa'nın kapucu-başısı Ca'fer isimlerindeki zatlardır. Bunların vilâyet dahilindeki muhtelif köy ve mezraalarda timarları vardır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki iki defter ile Yunus Bey'in ve Ramberti'nin verdiği bilgileri Tapu - Tahrir defterlerindeki ile karşılaştırsak, aralarında ehemmiyetli farklar olduğu görülür. D.9772'de Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bir livâ olarak kayd edilen Bayburt, bulunduğu bölgenin daha 1517'de yapılan tahririnde Erzincan ve Kemah ile birlikte birer vilâyet olarak zikr edilmektedir⁸⁴, Diyarbekir Beylerbeyliği ile bir ilişiği olmasa gerektir. Bayburt'un Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı sayılması, muhtemelen, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir'e tayininden önce, Bayburt ve Erzincan taraflarında olmasından doğmuş olmalıdır. Kemah için de aynı şey söylenebilir. Karaçin oğlu Ahmed Bey'in Kemah sancak-beyi iken Diyarbekir havalisinin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması sırasındaki büyük faaliyetlerinden dolayı, Kemah da Diyarbekir Beylerbeyliği'ne merbut zannedilmiştir, denilebilir. Ramberti'nin ve Yunus Bey'in istifade ettikleri müşterek kaynaktan da aynı hataya düşülmüş olsa gerektir.

D. 9672 ve D. 5246 numaralı defterlerde, Ramberti ve Yunus Bey risâlelerinde yukarıda işaret olunan yanlışlara rağmen, faydalı ve tamamlayıcı bilgilere de tesadüf olunmaktadır. Sancak-beylerine dâir verilen isimler bu hususa misal teşkil ederler. Bununla beraber, divan azâlarına ve ilgili devlet adamlarına muhtıra kabilinden hazırlandıkları tahmin edilen bu cetveller⁸⁵ birer resmi vesika addedilemezler. Dolayısı ile, Osmanlı İmparatorluğunun idâri taksimatı için de yeterli sayılamazlar⁸⁶.

⁸³ BA, aynı defter, 16-17.

⁸⁴ BA, TD 60, 141-193. Buradaki vilâyet tabiri «bölge, havali» yerine kullanılmıştır.

⁸⁵ Krg. M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti, livâları, şehir ve kasabaları*, *Belleten*, XX, 1956, 249.

⁸⁶ Ö. L. Barkan (aynı eser, 264, not 22) da osmanlı arşivlerinde rastlanan bu kabil cetveller ile Tapu Defterleri arasındaki farklı duruma işaret etmektedir.